

Birutė JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

TIKRINIAI VELNIAVARDŽIAI LIETUVIŲ TARMĖSE IR TAUTOSAKOJE

Proper names for the devil in Lithuanian dialects and folklore

Anotacija. Lietuvių tarmėse ir tautosakoje užfiksuoti 22 skirtingi tikriniai velnio vardai. Drauge su įvairiose Lietuvos vietose vartojamais tarminiais variantais jų esama netoli penkiasdešimties. Dažniausiai tai populiarūs krikšto vardai, nekrikštavardinių velniavardžių pasitaiko palyginti retai. Šiame straipsnyje jie aptariami kilmės, darybos ir funkcijos aspektu. Krikštavardiniai velniavardžiai gali būti įvairios kilmės: hebrajų, graikų, lotynų, rečiau germanų arba slavų. Etninėje kultūroje velnias dažnai suvokiamas kaip antropomorfinis personažas, todėl ir jam taikomi antroponimai palyginti neblogai atspindi lietuviams nuo seno įprastą krikštavardžių įvairovę. Didžiausiu variantiškumu (fonetikos, morfologijos, žodžių darybos skirtumais) pasižymi pragaro valdovo tikriniai vardai. Antroponimai linkę virsti *velnio* eufemizmais arba mįslių žodžiais todėl, kad neturi leksinės reikšmės. Tikriniai velnio vardai tautosakos tekstuose gali atlikti penkias skirtingas funkcijas: apeliatyvinę, maginę, eufemistinę, pragmatinę, apotropinę.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; etnolingvistika; antroponimas; krikštavardinis velniavardis; nekrikštavardinis velniavardis; eufemizmas; velniavardžio funkcija tekste.

Abstract. In the Lithuanian dialects and folklore, 22 different proper names for the devil have been recorded. Together with their vernacular variants found in various regions of Lithuania, the number would be close to 50. Usually they are names used in the Christian tradition, names for the devil used outside the Christian tradition occur rather seldom. The present article discusses the origin, formation and function of devil's names. Devil's names in the Christian tradition may have originated from Hebrew, Greek, Latin, or more rarely from the Germanic or Slavic languages. The devil in ethnic culture is often perceived as an anthropomorphic character, therefore, the anthroponyms that are used to refer to him reflect a conventional diversity of Christian names in Lithuanian quite well. The greatest variation (phonetic, morphological, word formation differences) is characteristic of the proper names for the prince of hell. Anthroponyms tend to turn into euphemisms for the devil because they do not have a lexical meaning. Proper names for the devil in folklore texts may perform five different functions: appellative, magic, euphemistic, pragmatic, and apotropaic.

Keywords: Lithuanian; ethnolinguistics; anthroponym; devil's name in the Christian tradition; devil's name outside the Christian tradition; euphemism; function of the devil's name in text.

§ 1. Įvairių tautosakos personažų vardai sudaro nemažą, tačiau iki šiol dar menkai tyrinėtą tikrinės mūsų leksikos dalį. Iš publikuotų arba rankraštinių tautosakos tekstų lietuvių tikrinius mitonimus yra rinkę ir juos komentavę kai kurie žinomi tautosakininkai. N. Vėlius (2011) bene pirmasis yra kruopščiai surinkęs ir pagal išgales suskirstęs tikrinius laumėvardžius ir velniavardžius, domėjęsis jų raiška ir motyvacija. J. Balį (1998a; 1998b) domino ne tik įvairių tautų folklore vartojami velniavardžiai, bet ir Lietuvoje plačiai paplitę eufemistiniai perkūno pavadinimai, tarp kurių gausu tikrinių vardų. Apie tikrinius mitonimus – jų raiškos ypatybes, funkcijas tekste, raidos tendencijas nemažai rašyta rusų lingvistų (Čerepanova 1983a; 1983b; Levkievskaja 1993; Toporov 1993; Superanskaja 2006). Nagrinėjant tokią tikrinę leksiką, praverčia motyvuotų asmenvardžių tyrimai (Butkus 1995; Balodis 2004), etimologų darbai, ypač tie, kuriuose daug dėmesio skiriama tabu ir eufemizacijos reiškiniams (Nikolaev, Strachov 1987). Pasitaiko ir itin specifinių darbų, pavyzdžiui, V. Blažeko (2006) straipsnis apie baltų kilmės mitologinius vardus, vartojamus estų ir suomių epinėse dainose.

§ 2. Skaitant tautosakos tekstus, nesunku pastebėti, kad tikrinės leksikos vartoseną juose smarkiai priklauso nuo žanro. Buitinėse pasakose arba anekdotuose, kurių pagrindiniai veikėjai – žmonės, krikštavardžiai – įprastas dalykas. Stebuklinėse pasakose ir mitologinėse sakmėse tikrinius vardus gauna mitinės būtybės, stebuklingų savybių turintys žmonės ar gyvūnai. Tai milžinai *Jurgis*, *Bařkus*, *Džiugas*, *Jokūbas* (visi pavyzdžiai iš LTs IV 593t.), paukščių karalius *Kukas* LPĮ III 77 (Nm), neįveikiami pasakų stipruoliai *Jonas Meškaausis* LPĮ III 328 (Brt), *Kalnavertis*, *Minkgeležis* LPĮ III 439, gražuoliai karaliaus vaikai *Auksaplaūkis* ir *Auksažvaigždė* LPĮ I 200 (Tlž), apsukrus dvyliktasis sūnus *Pagramdūkas* LPĮ I 284, pana gulbė *Aršulė*¹ LP II 150 (Dkš). Rečiau „krikštijami“ mitologizuoti negyvosios gamtos objektai arba žmogaus pagaminti daiktai: vaikstantys ar netgi plaukiojantys akmenys *Jonas*, *Pėtras*, *Mokas*, *Tpruzinas* ir *Tpruzinienė* (pavyzdžiai iš LTs IV 602t.), bažnyčios varpai *Pėtras* ir *Paūlius* LTs IV 646 (Alvt). Labai panaši tendencija būdinga rusų tautosakai. Čia antroponimai duodami gamtos objektams ar reiškiniams komplimentiniais sumetimais: ветер Мойсей, месяц молодой Адам, дуб Егор, земля Татьяна ir t. t. (Čerepanova 1983a, 57).

¹ Vakarų Lietuvos tarmėse populiarus vardo *Uršulė* variantas (Kuzavinis, Savukynas 1987, 354).

§ 3. Šiame straipsnyje mitonimams, įvardijantiems velnius ar laumes, taikomi velniavardžio ir laumėvardžio terminai. Ypač daug lietuvių tautosakos tekstuose užfiksuota tikrinių laumėvardžių – net kelios dešimtys. Moters pavidalo mitinės būtybės – laumės motyvuotus tikrinius vardus gauna pagal įsidėmėtiną, keistą, pusiau zoomorfinę ar šiaip nemalonią išvaizdą: *Retadañtė*, *Didžpāpė*, *Storšiknė* LP I 221 (Br), *Vištakojė*, *Gaidžiakojė* (Vėlius 2011, 95). Kartais motyvuojantis požymis gali būti ir personažui būdingas veiksmas: laumės verpia siūlus, trina šeivas, audžia audeklus, todėl jų vardai – *Trynė*, *Verpė* ir *Audė* (Ten pat, 95). Laumės gali turėti ir įprastus krikšto vardus: *Kātrė*, *Justikė*, *Māgdė*, *Mōrtė*, *Bařbė* (Ten pat, 94t.). Kaip slavų tikrinės leksikos paralelę galima nurodyti, kad ir ukrainiečiai undines vadina Ганна, Дарья, Марья, bulgarai – Магда – самовила, Радка – самовила, Стана – самовила ir pan. (Vinogradova 2000, 33).

§ 4. Vartojimo dažnumu tarmėse ir tautosakoje laumėvardžius žymiai pranoksta tikriniai velniavardžiai, kurie savo ruožtu skirstytini į motyvuotuosius ir nemotyvuotuosius. Motyvuotieji velnio vardai dažniausiai esti susiję su šio mitologinio personažo gyvenamąja vieta: *senis Žilis Kalnis Kaulis* LTa 338 (Nj), *Kaulinis diedas ant geležinio kalno* LP I 143, *Rambynas* VV 45 (Rg). Mano nuomone, tokie mitonimai nagrinėtini drauge su kitais panašios motyvacijos *vėlnio* eufemizmais, todėl juos esu aptarusi kitame straipsnyje (Jasiūnaitė 2011, 101t.). Nemotyvuotieji tikriniai velniavardžiai paprastai būna populiarūs krikšto vardai, nekrikštavardinių pasitaiko palyginti retai. Toliau šiame darbe bus aptariami nemotyvuotieji tikriniai velniavardžiai ir jų tarminiai variantai.

§ 5. Įvairiuose šaltiniuose, pirmiausia pasakojamosios tautosakos tekstuose, užfiksuoti 22 skirtingi minėtojo pobūdžio velnio vardai. Drauge su skirtingose Lietuvos vietose vartojamais tarminiais variantais jų esama apie puspenktos dešimties. Ypač daug tokių variantų vartojama visų pragaro velnių viršininkui pavadinti. Nemotyvuotuosius tikrinius velniavardžius galima aptarti 1) kilmės, 2) darybos, 3) funkcijos aspektu. Tai pagrindiniai šio darbo uždaviniai, padedantys išsiaiškinti, kokiais keliais tikriniai mitinių būtybių vardai ateina į mūsų tautosaką, kaip jie sudaromi, kaip funkcionuoja folkloro tekstuose, kokie jų ryšiai su kitomis kalbomis ir kultūromis. Neišleistinas iš akių ir vadinamosios „onomastinės magijos“ reiškinys: savaimė suprantama, kad mitinei būtybei taikomi žmonių vardai nėra visai įprasti antroponimai, jiems veikiausiai taikytinas tikrinių mitonimų terminas.

§ 6. Velniavardžio funkciją atliekantys krikšto vardai gali būti įvairios kilmės: 1) hebrajų, 2) graikų, 3) lotynų, 4) germanų, 5) slavų. Mūsų tradicinėje etninėje kultūroje velnias dažnai suvokiamas kaip antropomorfinis personažas, todėl ir jam taikomi antroponimai neblogai atspindi lietuviams nuo seno įprastų krikštavardžių įvairovę. Nelabasis gali būti vadinamas kai kuriais bibliniais hebrajų kilmės vardais. Tautosakos tekstuose rasti penki skirtingi tokio pobūdžio velniavardžiai: *Baltramiėjus* TDr VI 169 (Švnč), *Baltrūkas* TDr VI 164 (Šlv), *Jėšius* (Vėlius 2011, 304), *Jokūbas* LP II 105 (Rg), *Mýkolas* (Vėlius 2011, 305), *Obrėlis* TDr VI 167 (Vel).

§ 7. Biblinį vardą *Baltramiėjus*² šiandien retai beišgirsi, bet kadaise jis yra buvęs labai populiarus. Ypač plačiai vartotas jo trumpinys *Baltr̃as* ar šio variantas *Baltr̃us* (Zinkevičius 2008, 355). Tikrinio velniavardžio funkciją gali atlikti tiek nesutrupėjęs asmenvardis *Baltramiėjus*, tiek ir *Baltr̃o* (ar *Baltr̃aus*) mažiškinė forma *Baltrūkas*, vartojama veikiausiai kaip komplimentinis eufemizmas. Per lenkus esame gavę dabar įprastas hebrajiškos kilmės krikštavardžių formas *Jokūbas* ir *Mýkolas* (Ten pat, 361t.), todėl įdomu etnolingvistiniame žodyne aptikti faktą, kad ir lenkai, kaip ir mes, velnią vadina *pan Michał* SDr V 519. Mandagumo forma *pan* „ponas“ vartojama aiškiai eufemistiniais sumetimais: velniui patinka, kad į jį kreipiamasi mandagiai. Tokie faktai rodo, kad kai kurie tikriniai mūsų velniavardžiai galėjo atklysti ne tiesiogiai iš žmonių vardyno, bet iš kaimynų slavų folkloro tekstų.

§ 8. Mažojoje Lietuvoje (Ragainėje) užrašytas tikrinis velniavardis *Jokūbas*. Įdomu, kad tokiu asmenvardžiu tabuistiniais sumetimais vaikų, ypač piemenėlių, kalboje vadinamas ir vilkas: Viskas būtų gerai, kad tik neišlįstų tas *jokūbas* Kpč. Tokia vartosena užfiksuota ir Rytų Lietuvoje apie Daugėliški, Švenčionis. LKŽ šis antroponimas pateikiamas mažąja raide kaip bendrinis žodis. N. Vėlius (2011, 303) nurodo, kad *Baltramiėjumi*, *Baltrukù*, *Mýkolu* (pridursime – ir *Jokùbù*) lietuvių tautosakoje vadinamas ne tik pats velnias, bet ir su juo siejami žvėrys: vilkas, meška, kiškis. Kad mitologizuojami gyvūnai gauna žmonių vardus, žinoma seniai. Reiškinių priežastis įprasta sieti su mitologiniu mąstymu. N. Tolstojaus (1995a, 362) nuomone, Polesėje

² Šiame straipsnyje nuosekliai kirčiuojami visi cituojamoje literatūroje nurodyti vardai. Velniavardžiai tautosakos tekstuose, kaip žinome, pateikiami nekirčiuoti. Tiesa, kai kuriais atvejais, kaip antai *Martynūkas*, *Klimūkas*, *Pėtras*, *Grigūlis*, *Liucìpierius* apsirikti praktiškai neįmanoma. Jeigu dėl kirčio vietos ar priegaidės kyla abejonių, pavyzdžiai paliekami nekirčiuoti.

gandras todėl nešioja vardą Иван (plg. mūsų gandrą *Jōnq*³), o neretai ir kitus žmonėms įprastus vardus (Василь, Максим, Микита, Симон, Коля), kad, informantų įsitikinimu, šis visų gerbiamas paukštis kadaise yra buvęs žmogus.

§ 9. Nuo gandro *Jōno* itin paranku pereiti prie velnio *Jėšiaus*: plg. lietuvių pavardes *Jėsas, Jesys, Jėsius, Jėšius*, kurios neabejotinai susijusios su populiariu hebrajų kilmės krikštavardžiu *Jōnas* (Zinkevičius 2008, 368). *Jėšių*, aišku, gavome per lenkų kalbą, plg. lenk. *Jaś* (: *Jan*) LPŽ I 817. Patys lenkai velnią švelniai vadina ne tik *Jonukù*, bet ir *Motiejukù, Kasparėliù* ir pan.: *Jasiek, Janek, Kasperek, Maciek* SDr V 519. Tokia komplimentinių eufemizmų vartoseną artima lietuviškajai. Kitas komplimentinio eufemizmo pavyzdys – tikrinis velniavardis *Obrėlis*, žinomas iš Velykių (Panevėžio raj.) apylinkių. Iš populiarus hebrajiško vardo *Abraōmas* lietuviai pirmiausia pasidarė *Abrōmq*, o šio trumpinys yra vardas *Abrys*, davęs pradžių pavardėms *Abrutis, Abraitis* ir pan. LPŽ II 60. Esama ir šio hebrajų kilmės krikštavardžio tarminių variantų su žodžio pradžios *o-*: *Obrōmas, Ūbras, Obrys*. Iš trumpinio *Obrys* ir pasidaryta rūpima forma *Obrėlis* (Zinkevičius 2008, 353).

§ 10. Graikų kilmės yra tikriniai velniavardžiai *Pėtras* TDr VI 169 (Maž. Lietuva), *Grigūlis* (Vėlius 2011, 304), *Griška* TDr VI 166 (Pbr), *Pilypas* (Vėlius 2011, 305). Mūsų antroponimai *Pėtras* ir *Pilypas* yra kilę iš sulotynintų graikiškų vardų *Petrus* ir *Philippus* (Zinkevičius 2008, 414t.). Įdomu, kad esama velnio su „vardu ir pavarde“ – *Pilypas Pabalinis*: prie antroponimo šiuo atveju pridėtas prievardis, kilęs iš personažo gyvenamosios vietos pavadinimo. Plačiau apie tokius tikrinius mitonimus žr. (Jasiūnaitė 2011, 101). Lietuviams įprastą asmenvardžio forma *Grigālius* atsiradusi iš sulotyninto graikiško vardo *Gregorius*. Kadaise plačiai vartotas jo trumpinys *Grigas* (Zinkevičius 2008, 404). Iš šio trumpinio ir pasidaryta mažybinė forma *Grigūlis*, atliekanti velniavardžio funkciją.

§ 11. Tikrinis mitonimas *Griška* pakliuvo į mūsų tautosaką veikiausiai iš rytų slavų folkloro tekstų. Jis yra minėtojo graikų kilmės vardo slaviška mažybinė forma. Velnią *Grišką* ir jo išdaigas gerai pažįsta rusai, plg. jų черт Гришка (Dal' 1996, 389). Įdomu pastebėti, kad šis velniavardis Žemaitkiemyje (Ukmergės raj.) užrašytame tekste aiškiai funkcionuoja kaip bendrinis žodis: Einu per mišką, sutinku *grišką*, aš to *griškos* pasbaidžiau, visus raistus

³ Papilyje (Biržų raj.) esu užrašiusi tokią vaikų dainelę, skirtą gandrui paerzinti: Star-kai *Jōnai*, ga ga ga, tavo močia ragana! Man bandelę pakepė ir pakepus nedavė, po varteliais pakišė. Tie varteliai girgžt, girgžt, starke močia pirst, pirst.

išbraidžiau Žmt. Sakmėje, kuri žinoma iš Pabiržės (Biržų raj.), *Griška* – jau tikrinis mitonimas, nes vartojamas mitologiniam personažui šaukti: Ten yra didelis griovis ir per tą griovį yra tiltas, tai ten yra mano palocius, nuėjęs tris kartus sušvilpk ir pašauk: „*Grišk, Grišk, Grišk!*“⁴

§ 12. Keletas velniui pavadinti vartojamų tikrinių mitonimų yra lotynų kilmės: *Martynùkas* LTs IV 560 (An), *Klimùkas* (Vėlius 2011, 304), *Maura* (Ten pat, 305)⁵. Krikštavardis *Martynas* yra kilęs iš lotyniško vardo *Martinus*. Velniavardis *Martynùkas* – *Martyno* deminutyvinė forma. Lotynų kilmės antroponimo *Klementinas* formą *Klimentas* esame gavę per rytų slavus. *Klìmas* yra pastarojo krikštavardžio trumpinys. Iš jo pasidarytas velniavardis *Klimùkas* (Zinkevičius 2008, 434t.). Kiek problemiškesnė velniavardžio *Maura* kilmė. Jis gali būti krikštavardinis, susijęs su lotynišku vardu *Maurus*, plg. pavardes *Máuras, Máurà, Maūris, Maurys* (Ten pat, 441). Kita vertus, esama ir apeliatyvo *máura* Dglš „apsileidęs žmogus“ (: *maūras* Dglš „dumbas, purvas“). Bėda, kad pavardė *Máura* užrašyta netoli Raseinių, Šimkaičiuose (LPŽ II 186 duomenys), o minėtasis apeliatyvas – kitoje Lietuvos pusėje, Daugėliškyje (LKŽ VII 938 duomenys). Žaiginyje (Raseinių raj.) užrašyta dar ir pravardė *Maura* „paniurėlis“ (Butkus 1995, 304), kuri liudija netoliese užfiksuoto asmenvardžio pravardinės, apeliatyvinės kilmės naudai, bet rūpimo velniavardžio atsiradimo klausimo, deja, neišsprendžia.

§ 13. Germanų ar slavų kilmės krikštavardinių velniavardžių pasitaiko tik vienas kitas: *Gotlibas* TDr VI 140 (Rs), *Liùdvikas ožkōs pēdēlēm[is]* Trk, *Vaitiēkus* (Vėlius 2011, 305). Vardas *Gòtlibas* atsiradęs iš vokiečių dvikamienio asmenvardžio *Gottlieb*. Išlikęs lietuvių pavardėse *Gòtlybas, Gòtlybis*. Krikštavardis *Liùdvikas* kilęs iš germanų dvikamienio asmenvardžio *Hlodwig* (Zinkevičius 2008, 459t.). Frazeologinis velniavardis *Liùdvikas ožkōs pēdēlēm[is]* užrašytas netoli Latvijos sienos – Tirkšliuose (Mažeikių raj.). J. Balio (1998b, 235) duomenimis, velnias *Liùdvikas* žinomas ir latviams. Kadangi lietuviai velnią dažnai įsivaizdavo vokietuko pavidalu, minėtais velniavardžiais, matyt, norėta pabrėžti jo svetimą kilmę. Velniavardžio funkciją atliekantis antroponimas *Vaitiēkus* kilęs iš čekų dvikamienio asmenvardžio *Vojtěch*. Šį vardą gavome per lenkų kalbą (*Wojciech*). Praeityje tai būta popu-

⁴ Taip parašyta originale. Kaip žinome, panevėžiškių tarmai labai būdinga žodžio galo redukcija, veikiausiai todėl užrašytojas ir nežymėjo galūnės balsio. Kita vertus, šauksmininkas gali ir neturėti galūnės.

⁵ Pragaro valdovo tos pačios kilmės vardai aptariamai atskirai.

liaraus vardo (Zinkevičius 2008, 476). Patys lenkai kaip tikrinį velniavardį vartoja šio antroponimo mažybinę formą *Wojtek* SDr V 519.

§ 14. Z. Zinkevičius (1977, 51t.), remdamasis Vilniaus šv. Jonų bažnyčios santuokų ir krikšto registracijos knygomis, jau seniai yra sudaręs XVII a. pradžios populiariausių vyriškų vardų trisdešimtuką. Šis vardyno tyrėjas yra nustatęs, kad tais laikais krikštavardžių mados Lietuvoje per ištikus dešimtmečius kito labai menkai: tokia tendencija išliko iki pat XX a. pradžios. Įdomu pabrėžti, kad net aštuoni šio trisdešimtuko antroponimai mūsų tautosakoje funkcionuoja kaip tikriniai velnio vardai: tai *Baltramiėjus*, *Martynas*, *Pėtrus*, *Jōnas*, *Mýkolas*, *Jokūbas*, *Grigālius* ir *Vaitiēkus*.

§ 15. Krikštavardiniai velniavardžiai ar tikriniai mitonimai su onomastiniu komponentu – ne retenybė ir kitų tautų etninėje kultūroje. Antai, rusai, kaip ir lietuviai, eufemistiniais sumetimais mėgsta velniui taikyti mažybines savo populiarių antroponimų formas: Арсенко (iš Арсений), Сава (iš Савелий), Меркулка (iš Меркул), Гришка (iš Григорий) (Сегеранова 1983b, 80t.), Демешка (iš Демьян), Епишка (iš Епифан) SDr V 519 ir pan. Apie analogišką lenkų kalbos reiškinių jau užsiminta (žr. § 9, § 13). Maloniniais vardais pasakose vadinami ir latvių velniūkščiai: Juris „Jurgelis“, Ješkis „Jokūbėlis“, Brenčis „Laurukas“ BP 219. Kartais rusų antroponimas „suvelnėja“ dėl fonetinio panašumo į žinomą nelabojo pavadinimą. Taip, pavyzdžiui, yra atsiradęs tikrinis velniavardis Антип: plg. Антихрист „Antikristas“ NARS 39. Tokiems atvejams taikytinas fonetinio disfemizmo terminas.

§ 16. Anglai nelabąjį paprastai vadina arba tik populiariu krikštavardžiu, arba prideda prie jo kokį nors pastovųjį epitetą. Tokie žodžių junginiai – tai frazeologiniai velniavardžiai su onomastiniu komponentu. Pirmosios grupės pavyzdžiai – žodžio *devil* „velnias“ eufemistiniai pakaitalai *Harry*, *Nick*, *Roger*, *Sandy* (Holder 2003, 261). Antrajai grupei priklauso frazeologiniai velnio pavadinimai *the black Sam* (Ten pat, 31), *old Roger*, *old Sandy* (Ten pat, 261). Kaip pabrėžia anglų eufemizmų žodyno autorius R. Holderis, įprastesni frazeologiniai variantai (*old Nick*), tačiau vartojamos ir įvairios mažybinės formos (*Nick*, *Nickie*, *Nicker*) (Ten pat, 253).

§ 17. Tautosakos tekstuose užfiksuota ir penketas nekrikštavardinių velniavardžių: *Šaksiej-Maksiej* TDr VI 168 (Prng), *Jeskrienka* S 375 (Krkn), *Karnauka* (Vėlius 2011, 304), *Jūpis* (Girdenis 2012, 343), *Daunōlius* LTs IV 513 (Rš). Tikrinis mitonimas *Šaksiej-Maksiej*, kaip rodo pats jo užrašymas ir vartojimo vieta (Paringys, Ignalinos raj.) – neabejotinas skolinys iš kaimynų slavų

folkloro tekstų. Tikriniuose mitonimuose dažnai manipuluojama skirtingomis fonemomis, norint sukelti tam tikrą žaismės, neįprastumo efektą. Antai, švedų pasakoje aptinkame tris seseris – troles: *Bertą*, *Mertą* ir *Hertą* ŠvP 186t.⁶

§ 18. Slavų, veikiausiai lenkų, kilmės yra ir velniavardis *Jeskrienka*, žinomas iš Krekenavos (Panevėžio raj.) apylinkių. Jis galėjo atsirasti iš fonetiškai pakitusios „paukštinės“ lenkų pavardės. Aukštaitijoje esama pavardžių *Jastremskas*, *Jastriemskis*, plg. lenkų *Jastrzębski* (: *jastrzqb* „vanagas“) LPŽ I 818. Krekenaviškių sakmės tekste ponaitis – velnias pats prisistato ne vardu, o pavarde: „Kaip gi ponaičio pavardė? Ponaitis atsakė: „Aš vadinauos *Jeskrienka*“ S I 375 (Krkn). Per slavus į mūsų tautosaką pateko ir tikrinis velnio vardas *Karnauka*. Esama baltarusių pavardės Карнаухаў, rusų Карнаухов, pavardė *Karnauchovas* užfiksuota ir Lietuvoje apie Kauną, Trakus LPŽ I 929. Šie asmenvardžiai sietini su apeliatyvu корнаухий „tas, kieno ausys sužalotos“. Seniai žinoma, kad velniui labai būdingas luošumas, įvairiausi kūno trūkumai, plg. dar rusų velniavardį корнахвостик „striukauodegis“ (Tolstoj 1995b, 261). Taigi, velniavardį *Karnauka* galima spėti esant kilusį iš apeliatyvinės kilmės slaviško asmenvardžio.

§ 19. Šiaurės žemaičių tarmės Barstyčių (Skuodo raj.) šnektoje užrašytas tikrinis mitonimas *Jūpis*⁷. Jis pavartotas pasakoje apie velnių šeimą, auginančią velniūkštį tokiu vardu. Velniavardis, be abejo, sietinas su latvių bendriniu žodžiu *jupis*, kuris reiškia „velniukas, kipšas“ (Girdenis 2012, 310). Latvių kalboje tai finougrizmas, etimologiškai sietinas su estų *jube*, *jupe* „baisus, siaubingas“ (K a r u l i s 1992, 362). Vadinasi, latvių apeliatyvas, peržengęs Lietuvos sieną, virto tikriniu velnio vardu. Rimšės (Ignalinos raj.) apylinkėse užrašytas vienintelis velniavardis, neabejotinai kilęs iš baltiško dvikamienio asmenvardžio: tai *Daunōlius* LTs IV 513 (Rš)⁸. Tokia pavardė LPŽ neužfiksuota: čia minimas tik *Daunōrius* (: *Daūnoras*) LPŽ I 474. Šių sudurtinių

⁶ Pažymėtina, kad analogiškas reiškinys būdingas ir ištiktukams, pvz.: *šūrum būrum* Km, Plv, Skr, *šakalái makalái* Kl, *šulđu bulđu* Mš, Kp, Ėr, *cūpu lūpu* Dkšt, Sln, *tāpu lāpu* Švnc ir pan.

⁷ Pateiktinas transponuotas teksto su šiuo mitonimu fragmentas: O tas biasas pristatė vaikėlį, koks vardu ten buvęs? *Jūpis* (Ten pat, 310).

⁸ Tikrinis mitonimas pavartotas įdomiame kontekste. Pirties šeimnininko išgašdinti, velniai bėga ir palieka *Daunōliaus* kepurę. Žmogus jos ieško, bet nesėkmingai: Šeimnininkas nuėjo į pirtį ieškoti *Daunōliaus* kepurės. Ieško ieško, gi žiūri, kad kregždės gūžta TDr IV 513 (Rš).

pavardžių pirmasis sandas *dau(g)*- sietinas su prievieksmiu *daūg* ir veiksmazodžiu *dáu-g-inti*, o antrasis sandas *nor-* – su žodžiais *nor-éti*, *nóras* (Zinkevičius 2008, 123; Sinkevičiūtė 2002, 126).

§ 20. Kaip minėta § 5, didele tikrinių vardų įvairove pasižymi pragaro velnių viršinininkas. Lietuviams žinomi trys jo vardai, susiję su visai Europai bendra kultūrine terpe: *Liuciferis*, *Belzebùbas* ir *Lìbras*. Visi jie įdomūs tuo, kad kadaise, dar prieš atsirandant krikščionybei, yra buvę pagoniškais teonimais. Tikrinis vardas *Lucifer* (iš *lux* „šviesa“ ir *fero* „nešu“) senovės romėnams kadaise reiškė „žvaigždė Aušrinė, Venera“ (Žuravlev 2005, 678). *Belzebùbo* (*Belzebùlo*) kilmė nėra galutinai išaiškinta: manoma, kad šis Senojo Testamento vardas paveldėtas iš sirų mitologijos, kur jis reiškęs „musių valdovas“. Anglai nelabąjį po šiai dienai vadina *Lord of the flies* – „musių ponu, valdovu“ (Holder 2003, 227). Lietuvoje mažai žinomas *Lìbras*, ko gero, susijęs su romėnų vaisingumo, derliaus, o vėliau ir vyndarystės dievu *Liberiu* (*Liber*): jis drauge su žmona *Libera* ir *Cererà* sudarė plebėjiškąją žemdirbystės dievų triadą RŽ 221.

§ 21. Buvusių dievų „suvelnėjimas“ – žinomas reiškiny. Antai, rusai linkę versti velniavardžiais tiek senuosius slavų, tiek ir graikų teonimus: демон Купалолака, черт Аполлон. Pasitaiko, kad „suvelnėja“ ir neigiamųjų bibliinių personažų vardai, kaip antai демон Пилатат Игемон (Čerepanova 1983b, 78t.). N. Tolstojus (1995c, 56t.) ne veltui skiria tris slavų dvasinės kultūros komponentus: 1) krikščioniškąjį, atėjusį iš graikų Bizantijos ar lotyniškosios Romos, 2) pagoniškąjį, paveldėtą iš praslaviškojo laikotarpio, 3) „antikrikščioniškąjį“, kuriam būdingi ne slavų kilmės pagonybės bruožai. Pastarojo sluoksnio elementai skverbėsi į slavų kraštus drauge su krikščionybe. Griūvant viršutiniam graikų panteono aukštui, saulės dievas Apolonas atsidūrė tarp pragaro gyventojų. Rusų etninės kultūros atstovams tai jau nebe teonimas, o tik vienas iš daugelio velniavardžių⁹.

§ 22. *Liuciferis*, kuris, anot šv. Rašto, buvo išmestas iš dangaus už nepaklusnumą Dievui, tautosakoje vadinamas labai įvairiai. Skirtingose Lietuvos vietose vartojama net keliolika šio velniavardžio variantų: *Liuciperius*

⁹ Prisimintina, kad antikiniai dievavardžiai gali virsti ne tik velniavardžiais. Jie figūruoja astronomijos, chemijos, geografijos terminologijoje. Jų pasitaiko ir kasdieninėje kalboje, vadyne, tarp geografinių pavadinimų (Superanskaja 2006, 241). „Lietuvių vardų kilmės žodyno“ autoriai rekomenduoja „dievavardinius“ asmenvardžius *Aténė*, *Dianà*, *Heřmis*, *Hiacintas*, *Kvirinas* ir kt. (Kuzavinis, Savukynas 1987).

LTR (Rk), VV 378 (Vlkv), JB I 58 (Šn), JB I 139 (Rm), JB I 204 (Plv, Rs), *Liuciperis* Zr, JB I 205 (Plt), *Liuciperius* LP II 191 (Prnv), *Liuciperas* Sug, *Liucipas* (Vėlius 2011, 302), *Liuciponas* JB I 140 (Slk), *Leciperis* LP I 316 (Pajiesis), *Liciperius* LP I III 303 (Brt), End, StŽ 322 (Varn), *Liciperas* LP I II 268 (Jž), *Liciparas* LP II 145 (Dkš), *Licijōnas*, *Līcas* (Vėlius 2011, 302), *Lipicierius* LP I III 63 (Nm), Gs, Plv. Žinoma, kad variantų gausa priklauso ne tik nuo tarminių ypatybių, bet ir nuo tautosakos rinkėjų kompetencijos: vieni velniavardžius užrašė fonetiškai, kiti galėjo juos keisti pagal raštuose matytus pavyzdžius. Nepamirština, kad tautosakos tekstai – interdialektinis dalykas: jie gali nukeliauti toli nuo savo atsiradimo vietos.

§ 23. Pragaro valdovo vardo tarminiai variantai skiriasi nuo knyginės formos *Liuciferis* pirmiausia konsonantizmu: visi jie, išskyrus tik *Licijōnq* ir *Līcq*, vietoje priebalsio *f* turi *p*. Kaip žinoma, *f* lietuvių tarmėse vartojamas tik skoliniuose, jaustukuose ar išiktukuose, vadinasi, priklauso sistemos periferijai ir fonemos statuso, matyt, dar neturi (Jasiūnaitė 1993, 67t.). Iš balsyno ypatybių pirmiausia krinta į akis šaknies balsių skirtumai. Vieni velniavardžiai turi *u* po minkšto priebalsio: *Liuciperius*, *Liuciperis*, *Liucipas*, *Liuciponas*, kiti – balsį *i*: *Liciperius*, *Liciparas*, *Licijōnas*. Pasitaikė ir vienas variantas su balsiu *e*: *Leciperis*. Formos su *u* po minkšto priebalsio, aišku, yra pirminės, o formos su *i* galėjo atsirasti dėl tolimosios asimiliacijos. Pastarųjų formų daugiausiai pasitaikė vakarų aukštaičių tarmės plote: Bartninkuose, Daukšiuose, Geistaruose, Pilviškiuose. Jų užrašyta ir Žemaitijoje: Endriejave, Varniuose. Vienintelis rytų aukštaičių pavyzdys yra iš Jūžintų: *Liciperas*. Jis, matyt, patikimas, nes visas tekstas užrašytas fonetiškai, uteniškių tarme¹⁰. Jūžintų šnektos *Liciperas* ir Suginčiuose užrašytas *Liuciperas* atspindi žinomą uteniškių tarmės ypatybę – nekirčiuoto dvibalsio *ie* vartimą pusilgiu *e*., taigi, į bk jos transponuotinos *Liuciperas*, *Liciperas*. Įdomi vakarų aukštaičių forma su metateze – *Lipicierius*, kuri žinoma iš Geistarų, Pilviškių.

§ 24. Įvairuoja ir minėtų velniavardžių morfologijos bei žodžių darybos ypatybės. Štai vakarų aukštaičiai greta *ju* kamieno formų *Liuciperius*,

¹⁰ 1900 m. Panemunėlio apylinkių žmonės įkūrė „Žvaigždės“ draugiją, kuri rūpinosi tautosakos rinkimu, rašto mokymu, lietuviškos spaudos platinimu. Po poros metų draugija buvo caro valdžios išblaškyta. Krinta į akis gražūs jos narių slapyvardžiai: *Akmuo*, *Pliuškis*, *Karštimas*, *Virbalas*, *Ažušalėlis*, *Bevardis* (S a u k a 1995, 10t.). Draugijos nariai rašė tarmiškai, todėl jų tekstai laikytini uteniškių tarmės paminklu, kuris ypač vertingas morfologijos studijoms.

Lipicierius kartais turi ir *a* kamieną (*Licīparas*) arba *ija* kamieną (*Leci̇peris*). Skirtingų kamienų formų pasitaiko ir šiaurės ar pietų žemaičių šnektose: *Licīperius* (Endriejavas, Varniai), *Liucīperis* (Plateliai). Įdomūs ir velniavardžių trumpiniai *Liucipas* (: *Liucīperius*) ir *Līcas* (: *Licīperius*). Čia reikėtų pasakyti, kad minėtieji trumpiniai LPŽ siejami ne su pragaro karaliaus vardu, o su lotynų kilmės antroponimu *Liucijus*: esama ir pavardžių *Līcas* Klp, *Liucipas* Mlt LPŽ II 97. Kūlupėnuose (Kretingos raj.) užfiksuotą pavardę *Līcas* žodyno autoriai linkę sieti su vokiečių asmenvardžiu *Litz* Ten pat, 75. Tai visai tikėtina, nes *Līco* užrašymo vieta – šalia buvusios Prūsijos sienos.

§ 25. Belieka konstatuoti, kad tiek *Liucīperius*, tiek ir *Liucijus* 1) gali turėti analogiškų trumpinių, 2) gali, reikalui esant, „skolintis“ juos vienas iš kito. Šią prielaidą patvirtina ir tai, kad kai kuriose Lietuvos vietose velnių viršininkas vadinasi *Liucijūšas* LP I 27 (Grz), VV 378 (Vlkv), o tai yra per lenkus atėjusi *Liucijaus* forma. Gruzdžių apylinkės sakmėje randame ir *Liucijūšo* trumpinio *Liucius* atsiradimo mitologinę motyvaciją: *Liucius*, kol dar nebuvęs Ponui Dievui nusidėjęs, buvęs vadinamas *Liucijūšas* LP I 27 (Grz). Vadinausi, trumpinys tautosakoje asocijuojasi su žemesniu mitinės būtybės statusu: taip, beje, yra ir žmonių pasaulyje¹¹. Velniavardžiai *Liucius* ir *Liucijūšas* dar žinomi iš vakarų aukštaičių ploto: Vaitkabalių ir Lankupėnų vietovių netoli Vilkaviškio. Vaitkabalių sakmės tekste esama fragmento, aiškiai rodančio, kad žmonės buvo linkę painioti¹² *Liucijūšą* ir *Liucīperį*, o trumpinį *Liucius* siejo su jais abiem: Kitąsyk, kaip Dievas sutvėrė dangų ir žemę, tai tuojaus jis sutvėręs ir *Liucijų* (*Liucijūšą*, *Liucīperį*) VV 378 (Vlkv). Trumpiniai savo ruožtu yra „sutvėrę“ ir naujų velniavardžių: *Liuciponas* (: *Liucipas*) veikiausiai atsirado pagal kitų vardų su *-onas* pavyzdį, plg. *Julijōnas*, *Kristijōnas*, *Marijōnas*. Įmanoma ir liaudies etimologijos galimybė, plg. šiaurės žemaičių kretingiškių pravardę *Ilgiponas* (: *ilgas* ir *ponas*), duotą aukšto ūgio žmogui, kurią esu užrašiusi iš savo senelės. Velniavardis *Licijonas*, ko gero, bus fonetiškai išsirutuliojęs iš *Liucijōno*: apie šį antroponimą žr. (Zinkevičius 2008, 437).

¹¹ Štai šiaurės žemaičiai suaugusį ūkininką vadina *Pranciškus Martiņkus*, o jo nevedusį sūnų – *Prānis Martinkūtis*. Atitinkamai ūkininkė bus *Bařbora Martinkienė*, o jos pauglė dukra – *Bařbė (Bāsė) Martinkālė*. *Bařbora*, *Pranciškumi* nesolidžių žmonių niekas nevadina: tai negražu, juokinga, todėl netoleruotina. Tuo tarpu miestuose senokai išplito mada penkerių metų pipirus „tituluoti“ *Petrū*, *Marijā* ir pan.

¹² Klasikinis tokio painiojimo pavyzdys – skirtingos kilmės krikštavardžiai *Mýkolas* ir *Mikalōjus*, kuriuos daugelis lietuvių laiko tuo pačiu vardu.

§ 27. Kitas velnių viršininko vardas – *Belzebūbas*. Daugiausia jo variantų iš rankraštinųjų šaltinių yra surinkęs N. Vėlius (2011, 302): *Balزابūbas*, *Belزابūbas*, *Balzebūbas*, *Belzebūgas*, *Belčebūbas*. Pasitaiko jų ir spausdintuose šaltiniuose: *Bēlzēbūbs* LP I 91 (Tlž), *Velzebūbas* LP II 137 (Nm), *Velsibūbas* LP II 17 (Dkš). Formos *Belزابūbas*, *Balzebūbas* veikiausiai yra balsių, o *Belzebūgas* – priebalsių disimiliacijos padarinys. *Balزابūbas* galėjo atsirasti iš *Belزابūbo* ar *Balzebūbo* dėl balsių asimiliacijos. Tilžėje (Mažoji Lietuva) užrašytas *Bēlzēbūbs* rodo, kad velniavardžio balsiai galėjo būti ir ilginami, nors, kita vertus, *ē* čia gali būti atsiradęs tik dėl nenusistovėjusios XIX a. rašybos¹³. Formos su žodžio pradžios *v* *Velzebūbas* (Kudirkos Naumiestis), *Velsibūbas* (Daukšiai) veikiausiai patyrusios rytų slavų poveikį, plg. rusų knyginį velnių valdovo vardą Вельзевул (Токрев 1957, 105).

§ 28. Rusai vartoja ir daugiau pragaro viršininkui taikomų tikrinių mitonimų: Ирод, Анцыпар, Люципер, Юда, Старший дедушка SDr V 523. Velniavardžiai Ирод ir Юда, aišku, kilę iš neigiamųjų šv. Rašto herojų vardų, plg. mūsų *Judōšių* ir *Ėrodą*. Frazeologinis velnių valdovo vardas Старший дедушка „Vyresnysis senolis“ – tipiškas komplimentinis eufemizmas. Įdomu, kad rusai žodžiu Люципер vadina ne tik pragaro viršininką, bet ir eilinį velnią NARS 231. Lenkams žinomas velnių vyresnysis, vardu *Jarynec*: jis gyvenęs ant aukšto kalno, o jo tarnai – balose ir daubose SDr V 523.

§ 29. Kaip matyti iš ankstesnių faktų bei samprotavimų, velniavardžių tyrimas kilmės ar darybos aspektu gali suteikti apie juos nemažai informacijos, tačiau ji bus neišsami, jei liks neaptartos šių tikrinių mitonimų funkcijos folkloro tekstuose. Parankiausia pradėti nuo apeliatyvinės funkcijos, kadangi tikriniai vardai ir apeliatyvai (klausovą apibūdinantys bendriniai daiktavardžiai), išreikšti šauksmininku, rečiau vardininku, tikslina pasakymo adresatą (Karaliūnas 1997, 141). Teiginį paranku iliustruoti mitologinių sakmių fragmentais su rūpimomis vardininko ar šauksmininko formomis, pvz.: „Kai atneši [pinigus], tai žinok, kaip mane šaukti. Sakyk: „*Obrel, Obrel*, te tau naudos!“ Tai aš pribūsiu“ JB I 230 (Vel); Triskart klaikiai atkartoj o aidas iš kalnų šlaitų šauksmą: „*Petras!*“ Bet *Petras* nesirodė JB I 233 (Maž. Lietuva)¹⁴.

¹³ Velniavardį yra užrašęs garsiojo kalbininko A. Schleicherio padėjėjas, mokytojas K. Kūmutaitis LP I 386.

¹⁴ Įdomų talkininką, vardu *Pēteris* „Petras“, yra turėję Preilos žvejai – kuršininkai: Kitąkart kipšukai buvę, tie padėję žvejams tinklus traukti. Jų matyti negalėjai. Kai nori, kad atleistų, tai sakyk: „*Pēter*, atlaid!“ („*Pēteri*, paleisk!“), o kai traukt reikia, tai sakyk:

§ 30. Tikriniai mitonimai puikiai reprezentuoja ir maginę kalbos funkciją. Plačiai paplitęs „onomastinės magijos“ reiškinys yra vadinamoji invokacija – vardo ištarimas (Gudavičius 2000, 105). Folkloro tekstuose gausu jos pavyzdžių. Kartais mitinės esybės vardas (arba fonetiškai jam artimas bendrinis žodis) ištariamas netyčia. Žmogus pats gali ir nesuprasti, kad taip padarė: Ponnaitis skaito velniaknyges¹⁵. Pasirodo velnias ir klausia, ko reikalaujās TDr VI 116 (Trak). Tautosakoje labai populiarus ir mitinio veikėjo vardo spėjimas. Paprastai pats vardo savininkas jį neatsargiai išduoda: Laumė vis pasigirdama audė ir sakė: „Tai tik audž, tik dūzgia *Bigūtė*“. Gaspadinė tai ir įsiklausė LPĮ I 107 (Rg). Gaspadinei nugirdus ir išpėjus vardą, laumė nebetenka galios jos nuskriausti – pasisavinti drobę¹⁶.

§ 31. Lietuvių tautosakoje nepavyko rasti velniavardžio spėjimo atvejo, todėl pateikiu anglų velniuko *Tòmo Tìto Tòto*, kuris už suverptą karalienės verpalą tikėjosi gausiās ją pačią, dainelę: *Nimmy nimmy not, my name's Tom Tit Tot* „Nimi nimi not, mano vardas *Tòmas Tìtas Tòtas*“ FtBI 137. Kaip matome, velniuko vardas keistokas, sunkiai išpėjamas, pasižymi tų pačių priebalsių pasikartojimu (aliteracija). Karalienė veltui mini daugybę egzotiškų krikštavardžių: *Methusalem* „Matuzalis“, *Solomon* „Saliamonas“, *Zebedee* „Zebedėjas“ ir kt. FtBI 136t., tyčia paskutinį pasako tikrąjį vardą, nusikratydama velniūkščiu visam laikui. Vadinasi, invokacijos efektas tautosakos tekstuose gali būti dvejopas: ji padeda mitinę būtybę pasikviesti, tačiau, reikalui ištikus, suteikia progą pastarąją išvyti ir taip išvengti pavojaus. Todėl kiek abejotinas atrodo etnolingvistės E. Levkieskajos (1993, 93) teiginys, kad bet koks mitinės esybės vardas kartu esās ir jos kvietimas ir kad tai esanti universali, visoms kultūroms galiojanti taisyklė.

§ 32. Kai kurie mitologinės leksikos tyrėjai, kaip, pavyzdžiui, O. Čerpanova (1983b, 76t.) mini ir kitas mitonimų funkcijas: eufemistinę, pragmatinę, charakterizuojamąją. Autorės nuomone, eufemistinę funkciją atliekančios rusų mitinių esybių vardai дедушко Романушко „aitvaras“, господин Шишкин „miškinis“, Ероха „velnias“ (Ten pat, 76). Jos pateikti frazeologiniai

„*Pėter*, velc!“ („*Pėteri*, trauk!“) PamS 72. Šio teksto burtų formulės, susidedančios iš vokatyvo ir imperatyvo, – puiki kalbos apeliatyvinės funkcijos iliustracija.

¹⁵ Štai analogiška anglų pasakos situacija: balsu perskaičius burtų knygos eilutę, prisiato § 20 minėtasis „Musių valdovas“ *Belzebūbas* (*Beelzebub*) AnP 159.

¹⁶ Plg. analogišką islandų siužetą: trolė tinginei šeimininkei verpia ir audžia, o už tai prašo išpėti jos vardą. Vos šeimininkė jį pasako, piktoji esybė griūva ant grindų ILSP 48.

tikriniai vardai turi onomastinį komponentą, kuris gali būti tiek nemotyvuotas (Романушко), tiek ir motyvuotas (Шишкин motyvacinio ryšiu yra susijęs su žodžiu шишка „kankorėžis“, o tai reiškia, kad vardo savininkas gyvena miške). Kad дедушко Романушко yra eufemizmas, rodo pirmiausia giminystės terminas дедушко „senolis“, o ne prie jo prišlietas antroponimas. Pasakymo господин Шишкин eufemistinė prigimtis (ir ironiškas santykis su personažu!) matyti iš miškinio „pavardės“ motyvacijos, plg. lietuvių vėlinią *Pilypą Pabalinį*. Ar eufemizmo funkciją atlieka „plikas“ antroponimas Епоха (plg. mūsų *Martynuką, Klimuką, Baltramiėjų* ir kt.) – svarstyti dalykas.

§ 33. Kaip žinome, bet koks tikrinis vardas, bent jau per nominaciją, iš pradžių būna motyvuotas, o vėliau motyvas gali išblukti, todėl vardo pirminės reikšmės kalbos vartotojai nebesuvokia (Gudavičius 2000, 104). „Normaliam“ lietuviui krikštavardžiai *Jūrgis, Juozapas, Pėtras, Adomas* tėra tik vardai – tam tikros „etiketės“, skiriančios žmones vienus nuo kitų. Įdomu, kad, reikalui esant, šias „etiketes“ galima pritaikyti įvairiems kitiems tikrovės dalykams – „ne žmonėms“. Tokiais atvejais „bereikšmiai“ antroponimai semantizuojami – įgyja naujas leksines reikšmes, pvz.: *jugūtis* Švnč „prietaisas lempai pakelti ir nuleisti“, *juozapėlis* LTR (Mrk) „lūpažiedžių šeimos vaistinis puskrūmis (*Hyssopus officinalis*)“, *petrėlis* Užv, Krš „boružė“, *adomukas* Pg, Rd „įrankis apivarams verti“. Būna ir taip, kad antroponimas naujos leksinės reikšmės neįgyja. Tokia vartoseną itin būdinga mįslėms, pvz.: Lipiau par tvorą, sumindžiau *Barbōrą* ruda rudine, žalia kepure (morka) Sld; Aksomo *Mykolūkas*, o kaulo pilvukas (slyva) Graž. Čia turime vadinamąją folklorinę metaforą *žmogus – augalas ar jo dalis*, tačiau vietoj žodžio, tiesiogiai reiškiančio žmogų (plg. *Aksomo *vyrukas*, o kaulo pilvukas), sąmoningai pavartota žmogaus „etiketė“ – antroponimas.

§ 34. Nesunku suformuluoti paprastą išvadą: mįslėse žmogaus „etiketė“, lietuviškai tariant, „iškaba“¹⁷ perkeliama, norint slėpti, maskuoti tam tikrą objektą. Dėl tos pačios priežasties vartojami ir eufemizmai. Prisimintina, kad

¹⁷ Gavus progą reikėtų pacituoti H. K. Andersen'o (1985, 252) pasaką „Kaip vėtra sumaišė iškabas“, kurioje vėtra bando atkurti tikrąją gyvenimo tiesą, iki tol slėptą po iškaba: Kur gyvena gerbiamas gaisrininkų viršininkas, atkakdavęs į gaisro vietą, kada nuo trobų belikdavo vien žarijos, stovėjo aštuonkampė sargybinė pastogėlė su iškaba. Vėtra išrovė tą pastogėlę iš pamatų ir nubrazdino gatve tolyn. Nors labai keista, ta pastogėlė, nieko pikto neturėdama galvoj, sustojo ties nameliais, kur gyvena vargingas dailidė, išgelbėjęs per paskutinį gaisrą trijų žmonių gyvybę.

velnias mūsų etninėje kultūroje dažnai užduoda mįsles. Verta paminėti vieną mįslingą šios mitinės būtybės pasakymą iš dusetiškių sakmės: Šitas žmogus žiūrėjo žiūrėjo, klausė klausė, ir, paėmęs lazdą, kad rėš jam¹⁸ per pečius. Tas tik sušvilpė, nusijuokė: „Cha, cha, cha, *Mykoliūkui* teko“. Ir nuskrido¹⁹ per mišką JB I 186 (Ds). Velnias apie save šneka trečiuoju asmeniu, todėl klausytojui ne iš karto paaiškėja, kad *Mykoliūkas* – tai jis pats. Be to antroponimas automatiškai orientuoja klausytoją į turinį *žmogus*, o ne į turinį *mitinė būtybė*. Tai sąmoningas, „velniškas“ klaidinimas, kuris kaip tik ir atskleidžia antroponimo eufemistinę prigimtį. O dabar galima ir atsakyti į rūpimą klausimą: kodėl antroponimas tautosakos tekste lengvai virsta mįsliąžodžiu arba eufemizmu? Todėl, kad jis neturi leksinės reikšmės, o tik tam tikrą funkciją: skirti objektą iš kitų. Virsdamas eufemizmu ar mįsliąžodžiu, antroponimas keičia ne reikšmę, o funkciją: iš skiriamosios – į slepiamąją, maskuojamąją.

§ 35. Kaip minėta § 32, tikriniais mitonimams dar būdinga ir pragmatinė funkcija. Kaip žinome, lingvistinė pragmatika domisi, kokių principų laikosi ir kokias strategijas taiko kalbėtojas, rinkdamasis kalbinės raiškos priemones konkrečiame pokalbio kontekste (Ryvitytė 2011, 65). Kitaip sakant, kalbininkas gali tirti pačią pokalbio raišką, tačiau jam neprieinamos tikrosios kalbėtojo mintys ar intencijos. Vadinamoji pragmatinė kompetencija (suvoikimas, ką kitas kalbėtojas nori perduoti) susijusi su įvairiais kultūriniais ar psichologiniais faktoriais. Pokalbio strategija gali priklausyti nuo komunikantų socialinio statuso, šnekos akto aplinkybių (laiko, vietos), pašnekovų bendravimo patirties, jų nusiteikimo ir pan. (Trudgill 2000, 24t.). Aišku, nelaba dvasia nėra įprasta „komunikantė“, todėl sociolingvistų ar lingvistinės pragmatikos specialistų siūlomą pokalbių analizės metodiką sunkoka pritaikyti bendravimui su tokia pašnekove. Galima nurodyti nebent bendriausius tokio pokalbio bruožus, išryškinančius jo specifiką.

§ 36. Kaip rodo tautosakos medžiaga, su velniu dažniausiai šnekamasi akis į akį: „Kai kelsi vestuves, ir mane pakviesk“. – „Gerai, gerai! O kuo tu vardu?“ – „*Gotlibs*“ JB I 210 (Rs). Kartais žmogus pašnekovo nemato, tiktai girdi jo balsą: Šaukia, šaukia: „*Baltruk!*“, – velnio kaip nėra, taip nėra. Potam atsiliepė velnio pati iš marių: „Vartok tuos pinigus, jau jis negyvas – *Dundu-*

¹⁸ Velniui.

¹⁹ Nubėgo.

lis²⁰ jį užmušė“ JB I 229 (Šlv). Pažymėtina, kad komunikacijai su nelabuoju verbalinės priemonės (vadinasi, ir vardo ištarimas) nėra būtinas: jį galima prisikviesti mintimis ar tam tikru veiksniu (švilpimu, pūtimu į stebulę), pvz.: „O kur aš poną rasiu?“ – „Ateisi šiton vieton, tik pamanysi apie mane, ir aš ateisiu“ JB I 208 (Lzd); Jis nuėjo ant kryžkelės ir *sušvilpė*. <...> Atėjo velnias ir klausia: „Ar viskas jau suruošta?“ JB I 208 (Mrj); Jau kiti nenorėjo leisti *pūsti tos stebulės*, bijo. <...> Tai tik girdi, kad jau kurtiny²¹ pradėjo *pūsti*, ir tuojau kažin kas užpūtė lempą LTs IV 509 (Vdk). Svarbi komunikacijos vieta (giria, pelkė, kryžkelė, jauja ir pan.) ir laikas: paprastai naktis, vidurnaktis. Paties pokalbio (dialogo) pavidalas standartizuotas, stereotipinis: dažnai jo frazės įgyja kvietimo į vestuves, krikštynas ir pan. arba prašymo (pinigų ar šiaip kokios nors pagalbos) formą: „Prašom, ponaitis, pas mane į veselę“ JB I 210 (Vdk); Mislydamas, kaip gauti pinigų, sušuko: „Ak, kad bent velnias duotų!“ JB I 228 (Mrj).

§ 37. Ir adresatui, ir adresantui dialogo metu būdingas panašus kalbinis elgesys: vaizdžiai tariant, žmogus laikosi melavimo, o nelabasis – gundymo „strategijos“. Nė vienas jų nesako tiesos, turėdamas slaptų kėslų ir intencijų. Anot vokiečių lingvisto H. Weinricho (1987, 79), esama tam tikrų kalbinių signalų, kuriais remdamasis, žmogus meluoja, ironizuoja, kuria meninį vaizdą. Jie priklauso tam tikram kodui ir prieinami tik guvaus proto pašneko-viui. Nelabasis šia savybe nepasižymi, todėl jis taip vertina formaliąją pašnekesio pusę – kalbos etiketo apraiškas. Kaip teisingai pastebi G. Čepaitienė (2007, 42), kalbos etiketui menkai terūpi pokalbio turinys, bet jam itin svarbūs adresato ir adresanto santykiai. Komunikantų – mitinės būtybės ir žmogaus – santykių svarbą pabrėžia ir O. Čerepanova (1983b, 76t.). Rusų etninei kultūrai būdingas pabrėžtinai mandagus elgesys su pavojingomis mitinėmis esybėmis. Antai, jų užkalbėjimuose ligos, pavyzdžiui, raupai, vadinamos vardu ir tėvavardžiu: Оспа Ивановна, Воспинка Осипановна. Panašiai elgiamasi su personifikuotomis gamtos jėgomis, tik čia dažniau pasitaiko grynai apeliatyvinės kilmės asmenvardžiai: šaltis – tai Мороз Васильевич, viesulas – Вихорь Вихоревич. Pelėda, ir ta dėl gero regėjimo vadinama сова Яризорьевна (Тен пат, 79). Pasitaiko familiarių, juokaujamų velniavardžių su aiškia motyvacija: Загибалов (plg. *загибать* „lenkti“ – aliuzija į tai, kad velnias esti kreivas, sulinkęs), Завивалов (plg. *завивать* „garbanoti (plau-

²⁰ Daug kur Lietuvoje populiarus eufemistinis perkūno pavadinimas.

²¹ Javų džiovykla jaujoje.

kus)“ – nelabasis, kaip žinoma, plaukuotas), Затайка (plg. затаиться „rasislėpti“ – kipšas – žinomas slapukas) (Ten pat, 80t.). Iš nurodytų faktų nesunku įsitikinti, kad velnio vardai (ypač motyvuoti) folkloro tekstuose atlieka pragmatinę funkciją.

§ 38. Mūsų folklorinis velnias savo ruožtu labai mėgsta komplimentus ir nekenčia keiksmų, niekinamo elgesio, už kurį linkęs keršyti. Vardo ar pavardės reikalams jis esti itin jautrus, sakytume, opus: Kluonis susikeikė, pasakė: „Kad tau velniai!“ Kipšas papyko, numetė šaukštą ir išėjo. <...> Palaukus kiek laiko, girdi – ateina. <...> „Tu daugiau manęs nelojok! Mano tikra pavardė – *Kipšas*“ LTs IV 520 (Ps). Kaip matome, nelabasis pyksta „lojojamas“ – t. y. vadinamas tikruoju vardu – *vėlnias*. Jis įsakmiai reikalauja laikytis etiketo – t. y. vartoti eufemizmus. Populiarus žodžio *vėlnias* pakaitalas *kipšas* šiuo atveju įgyja „pavardės“ statusą. Mitinių esybių vadinimas tam tyčia sukurta, dažniausiai motyvuota, „pavarde“ – jokia naujiena. Šis reiškinys paplitęs dialektinėje frazeologijoje, pvz.: *lopetiņskas* atvažiuos Rs „ateis mirtis“, *lopetiņskis* prie uodegos Krš „laikas mirti“, *snauduliukas* ženijas *merkeľiukę* rš. „ima miegas“²². Apibendrinant reikėtų pridurti, kad visais minėtais atvejais toks „pseudoasmenvardis“ atlieka ne tik pragmatinę, bet ir eufemistinę funkciją.

§ 39. Kalbant apie tikrinius velniavardžius, reikėtų paminėti ir apotropinę (apsauginę) jų funkciją. Bene plačiausiai įvairiose kultūrose paplitęs reiškinys – tikrojo vardo draudimas, saugantis jo savininko, kuris gali būti pavojingas. Tam kartais griebiamasi sudėtingų manipuliacijų. Štai Australijos tīvų gentyje numirėlių tikrinių vardų draudimas taikomas ir fonetiškai artimiems bendriniam žodžiams. Šie žodžiai, išbraukti iš kasdienės vartosenos, nėra visiškai sunaikinami: jie pereina į sakralinę kalbą, vartojamą ritualuose, kur pamažu netenka reikšmės (desemantizuojami). Iš bereikšmių sakralinių žodžių su tam tikromis priesagomis vėl daromi tikriniai vardai. Tai savotiški pasaulietinės ir sakralinės kalbos žodžių mainai, vykstantys per tikrinius vardus (Lévi-Strauss 1997, 238t.).

§ 40. Kitas populiarus būdas išvengti pavojaus – tai slėpynės su dvasiomis: vaikams, kurie, aišku, mylimi ir branginami, tyčia duodami negražūs vardai. Pavyzdžiui, Laose vaikas po ligos gauna „atstumiantį“ vardą *Ma* „šuo“, *Kataj* „zuikis“, *Ling* „beždžionė“, *Men* „dvokiantis“. Taip apgaunamos ir nubaido-

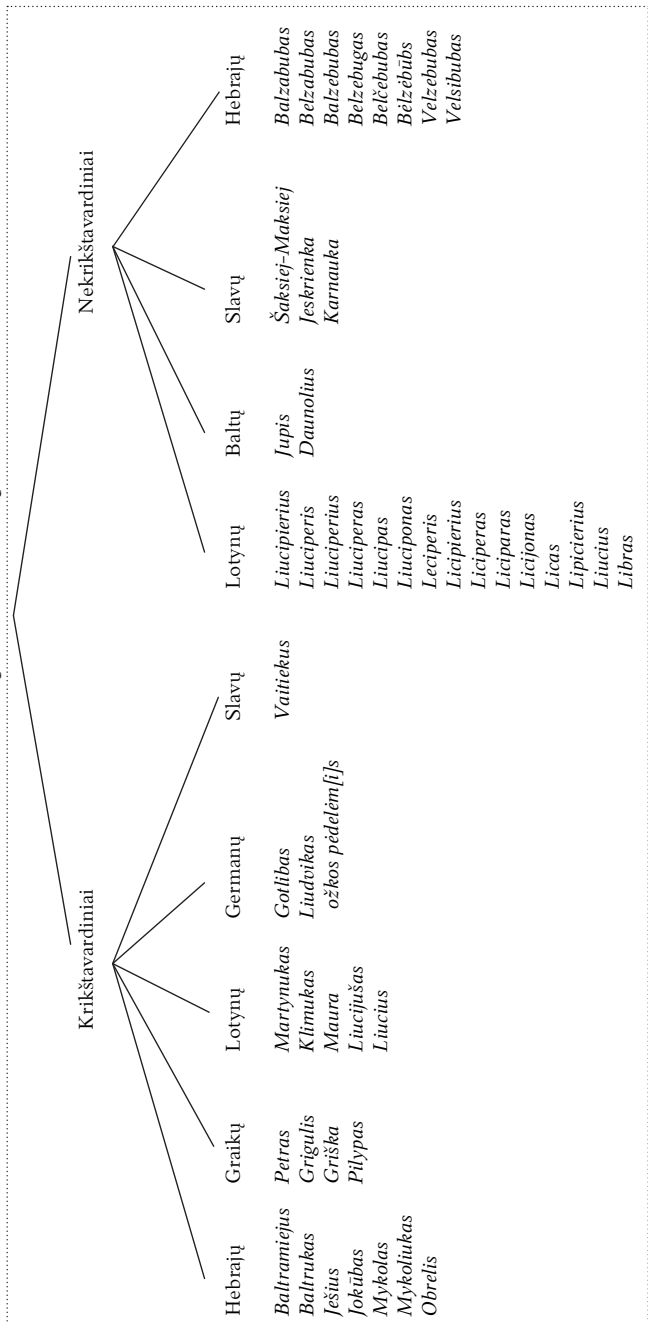
²² Reikalui esant, dialektinės frazeologijos vartotojai „konstruoja“ ne tik nesamus antroponimus, bet ir toponimus, pvz.: į *knarklėnus* važiuoti End „eiti gulti“, *šikūčių* miestas Srv „išvietė“, į *snaudučius* eiti Plv „ruoštiis gulti“ ir pan.

mos visokių ligų dvasios (Kosikov 1988, 89). E. Levkievskajos (1993, 94) nuomone, kiekvienas eufemizmas saugo žmogų, yra savotiškas talismanas. Pasitaiko eufemizmų, kurie pasižymi specifine apotropine semantika, pvz., Karpatuose gyvenančių ukrainiečių velniavardžiai щезник (plg. щез би „tedingsta, teisnyksta“), пропажник (plg. пропау би „terparuola“) (Ten pat, 98).

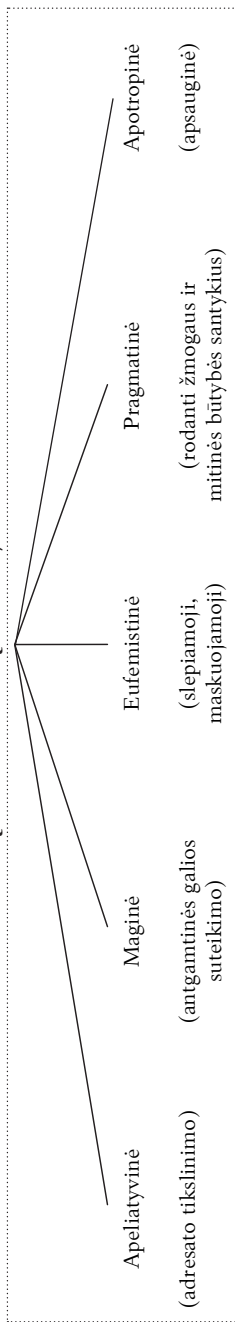
§ 41. Kodėl paprastai žmogui duodamas populiarus šventojo vardas? Todėl, kad šis įgytų patikimą užtarėją danguje. Kodėl tuos pačius krikštavardžius dažnai gauna ir velnias? Todėl, kad šie, kaip jau sakyta (plg. § 34), gali atlikti eufemistinę funkciją, o kiekvienas *vėlnio* eufemizmas kartu yra ir apsaugos priemonė. Įdomumo dėlei galima pateikti ir kitokį atvejį. Nelabasis energingai baidomas šventųjų vardais, tačiau nelabai jų išsigąsta: Bernas, norėdamas išsisukti nuo tokio svečio, tarė: „Svotu prašysiu šv. *Pėtrą*, svočia – šv. *Mariją*, o muzikantu – tai *Dundūlį*“. – „*Pėtras* su *Mariją* geri žmonės. Bet jei *Dundūlis* bus, tai aš neisiu. Vieną kartą buvau su juo susitikęs, tai va ir dabar esu šlubas“ JB I 213. Matome, kad katalikų šventųjų vardai negąsdina vėlnio: jam įspūdį padaro (vadinasi, ir apotropinę funkciją atlieka) tik jo senjo, pagoniškojo priešininko *Dundūlio* (t. y. perkūno) vardas, kuris yra aiškiai eufemistinės prigimties.

§ 42. Baigiant šį tyrimą, galima suformuluoti keletą glaustų, apibendrinančių išvadų: 1) lietuvių tarmėse ir tautosakoje vartojama keliasdešimt įvairios kilmės tikrinių velniavardžių, kurie dažniausiai esti krikštavardiniai, tik retais atvejais – nekrikštavardiniai (žr. I schemą), 2) didžiausiu variantiškumu (fonetikos, morfologijos, žodžių darybos skirtumais) pasižymi pragaro valdovo vardai, 3) antroponimai linkę virsti komplimentiniais eufemizmais arba mįsliąžodžiais todėl, kad neturi leksinės reikšmės, 4) tikriniai vėlnio vardai tautosakos tekstuose gali atlikti 5 skirtingas funkcijas (žr. II schemą); tokių mitonimų daugiafunkciškumas sąlygoja jų populiarumą lietuvių etninėje kultūroje.

1 schema. Tikrinių velniavardžių kilmė

2 schema. Tikrinių velniavardžių funkcijos tautosakos tekstuose

LITERATŪRA

- Andersen, Hansas Kristianas 1985, *Laukinės gulbės*, Vilnius: Vyturys.
- AnP – *Stebuklingas ragas. Anglų pasakos*, Vilnius: Vyturys, 1987.
- Balys, Jonas 1998a, Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje, in Idem, *Raštai 1*, Vilnius: LLTI, 106–271.
- Balys, Jonas 1998b, Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose, in Idem, *Raštai 1*, Vilnius: LLTI, 33–104.
- Balodis, Pauls 2004, Faunas semantikas uždavimai, *Onomastica lettica 2*, 37–84.
- Blažek, Václav 2006, Balto-Fennic mythological names of Baltic origin, in Laimutis Bilkis (red.), *Baltų onomastikos tyrimai*, Vilnius: LKI, 63–69.
- BP – *Brīnumu pasakas. Latviešu tautas pasakas. Izlase*, Rīga: Zinātne, 1966.
- Butkus, Alvydas 1995, *Lietuvių pravardės*, Kaunas: Aesti.
- Čepaitienė, Giedrė 2007, *Lietuvių kalbos etiketas: semantika ir pragmatika*, Šiauliai: ŠU leidykla.
- Čerepanova, Olga A. 1983a, Roľ imeni sobstvennogo v mifologičeskoj leksike, in Zamir Kurbanovič Tarlanov (red.), *Jazyk žanrov russkogo folklora*, Petrozavodsk, 74–84.
- Čerepanova, Olga A. 1983b, *Mifologičeskaja leksika russkogo Severa*, Leningrad: Nauka.
- Daľ, Vladimir Ivanovič 1996, *O poverijax, sueverijax i predrassudkax russkogo naroda*, Sankt-Peterburg: Litera.
- FtBI – J. Riordan (ed.), *Folk-tales of the British Isles*, Moscow: Raduga, 1987.
- Girdenis, Aleksas 2012, *Šiaurės žemaičių Skuodo zona. Tekstai su komentarais*, Vilnius: VU leidykla.
- Gudavičius, Aloyzas 2000, *Etnolingvistika*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Holder, R. W. 2003, *How not to say what you mean. Oxford dictionary of Euphemisms*, Oxford: Oxford University Press.
- ILSP 2007 – Rasa Ruseckienė (red.), *Hilda, elfų karalienė. Islandų liaudies sakmės ir pasakos*, Vilnius: Vaga.
- Jasiūnaitė, Birutė 1993, *Šiaurės žemaičių kretingiškių pietinių šnektų ir rytų aukštaičių uteniškių fonologinių sistemų lyginimas*, Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.
- Jasiūnaitė, Birutė 2011, Velnio pavadinimai pagal gyvenamąją vietą lietuvių tarmėse ir tautosakoje, *Baltistica 46*(1), 87–106.
- JB – Jonas Balys, *Raštai 1–5*, Vilnius: LLTI, 1998–2004.
- Karaliūnas, Simas 1997, *Kalba ir visuomenė*, Vilnius: LKI.
- Karulis, Konstantīns 1992, *Latviešu etimologijas vārdnīca 1*, Rīga: Avots.
- Kosikov, Igor’ Georgievič 1988, Tradicionnaja sistema vospitanija detej u lao, in Igor’ Semenovič Kon, Aleksandr Mixajlovič Rešetov (red.), *Ētnografija detstva: tradicionnye formy vospitanija detej i podrostkov u narodov Južnoj i Jugo-Vostočnoj Azii*, Moskva: Nauka, 83–99.
- Kuzavinis, Kazys, Bronys Savukynas 1987, *Lietuvių vardų kilmės žodynas*, Vilnius: Mokslas.

- Lévi-Strauss, Claude 1997, *Laukinis mąstymas*, Vilnius: Baltos lankos.
- Levkievskaja, Elena Evgen'evna 1993, Mifologičeskie imena-apotropei v karpatskom areale, in Svetlana Mixajlovna Tolstaja, Irina Aleksandrovna Sedakova (red.), *Simoličeski jazyk tradicionnoj kultury*, Moskva: Institut slavjanovedenija i balkanistiki RAN, 93–102.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002.
- LP – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos* 1–2, Vilnius: LLTI, 2001–2003.
- LPĮ – Jonas Basanavičius (red.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4, Vilnius: Vaga, 1993–1998.
- LPŽ – Aleksandras Vanagas (red.), *Lietuvių pavardžių žodynas* 1–2, Vilnius: Mokslas, 1985–1989.
- Lta – Kostas Korsakas (red.), *Lietuvių tautosaka, užrašyta 1944–1956 m.*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957.
- NARS – Marina Nikitična Vlasova (red.), *Novaja abevega russkix sueverij. Illjustrirovannyj slovar'*, Sankt-Peterburg: Severo-Zapad, 1995.
- Nikolaev, Sergej Lvovič, Straxov, Aleksandr Borisovič 1987, K nazvaniju boga-gromoveržca v indoevropejskix jazykax, *Balto-slavjanskie issledovnja 1985* [6], 149–163.
- PamS – Dalia Kiseliūnaitė (red.), *Pamarių sakmės*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010.
- Ryvitytė, Birutė 2011, *Lingvistinės pragmatikos įvadas*, Vilnius: VU leidykla.
- RŽ – Antanas Rybelis (red.), *Religijotyros žodynas*, Vilnius: Mintis, 1991.
- Sauka, Leonardas 1995, Žemaičių ir aukštaičių pasakos „Lietuviškų pasakų įvairių“ II tome, in *Lietuviškos pasakos įvairios* 2, Vilnius: Vaga, 5–17.
- Sinkevičiūtė, Daiva 2002, Dvikamienių asmenvardžių trumpinių kilmė ir sandara: lie. *dau(C)-*, *Baltistica* 37(1), 115–129.
- SDr – Nikita Ilič Tolstoj (red.), *Slavjanskie drevnosti* 1–3, Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 1995–2004.
- StŽ – Kostas Aleksynas (red.), *Stebuklingas žodis*, Kaunas: Šviesa, 1985.
- Superanskaja, Aleksandra Vasil'evna 2006, Imena drevnix bogov v sovremennyx jazykax i kulturax, in Laimutis Bilkis (red.), *Baltų onomastikos tyrimai*, Vilnius: LKI, 241–253.
- ŠvP – *Piemenukas ir elfų karalius. Švedų pasakos*, Vilnius: Vyturys, 1988.
- Tokarev, Sergej Aleksandrovič 1957, *Religioznye verovanija vostočnoslavjanskix narodov XIX – načala XX v.*, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Tolstoj, Nikita Ilič 1995a, Ivan-aist, in Idem, *Jazyk i narodnaja kultura: Očerki po slavjanskoj mifologii i ètnolingvistike*, Moskva: Indrik, 359–363.
- Tolstoj, Nikita Ilič 1995b, Kakov oblik d'javoł'skij?, in Idem, *Jazyk i narodnaja kultura: Očerki po slavjanskoj mifologii i ètnolingvistike*, Moskva: Indrik, 250–269.
- Tolstoj, Nikita Ilič 1995c, Problemy rekonstrukcii drevneslavjanskoj duxovnoj kul'tury, in Idem, *Jazyk i narodnaja kultura: Očerki po slavjanskoj mifologii i ètnolingvistike*, Moskva: Indrik, 41–60.

Toporov, Vladimir Nikolaevič 1993, Ob indoevropskoj zagovornoj tradicii, in Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov, Tat'jana Nikolaevna Svešnikova (red.), *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duxovnoj kul'tury. Zagovor*, Moskva: Nauka, 3–103.

Trudgill, Peter 2000, *Sociolinguistics: an introduction to language and society*, London: Penguin Books.

Vajnrix, X. [Harald Weinrich] 1987, Lingvistika lži, in V. M. Sergeev, P. B. Paršin (red.), *Jazyk i modelirovanie social'nogo vzaimodejstvija*, Moskva: Nauka, 44–87.

Vėlius, Norbertas 2011, *Chtoniškoji lietuvių mitologija*, Vilnius: Aidai.

Vinogradova, Ljudmila Nikolaevna 2000, *Narodnaja demonologija i mifo-ritual'naja tradicija slavjan*, Moskva: Indrik.

VV – Jonas Basanavičius (red.), *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, Vilnius: LLTI, 1998.

Zinkevičius, Zigmas 1977, *Lietuvių antroponimika*, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius, Zigmas 2008, *Lietuvių asmenvardžiai*, Vilnius: LKI.

Žuravlev, Anatolij Fedorovič 2005, *Jazyk i mif*, Moskva: Indrik.

Birutė JASIŪNAITĖ

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lithuania

[birute.jasiunaite@flf.vu.lt]